

DÓZSA GYÖRGY ÉS A PARASZTHÁBORÚ ÁBRÁZOLÁSA A REFORMKOR SZÉPIRODALMÁBAN*

A reformkor Dózsa-képe irodalmi köztudatunkban okkal kapcsolódik Eötvös és Petőfi nevéhez, mert esztétikailag érvényesen csak a *Magyarország 1514-ben* című regény és *A nép nevében* című költemény idézte meg a parasztvezér alakját. Ám, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét mű a korszak végén — Eötvösé 1846-ban, Petőfié 1847-ben — született, egyiket sem tekinthetjük a reformkor egészére jellemzőnek. A konzervatív-reakciós történetírás ideológiai vonzásköréből kiszakadó Dózsa-kép már az 1820-as években feltűnik — tükrözve azt a küzdelmet, amely az egyre égetőbbé váló jobbágykérdés kapcsán indul meg a haladás és a reakció erői között. Mivel dolgozatomban e kiszakadási folyamatot csak a szépirodalom területén vizsgálom, bevezetőül két — tágabb összefüggésekre kitékintő — megjegyzést kell tennem.

I. Dózsa és a parasztháború ábrázolására vállalkozó csekély számú szépírói kísérlet csak jelzi a történelmi tudat forradalmi jelentőségű változását, de nem mutatja fel e változás valamennyi lényeges eredményét. Nem szabad megfélemlenünk arról a közvetett hatásáról, hogy a történelmi érdeklődés 1514 felé való

* Egy nagyobb lélegzetű tanulmány, a reformkori Dózsa-kép vázlata az alábbi dolgozat. Petőfi Dózsa-versét elemző két írásomban — *Petőfi és Dózsa*; Kortárs, 1972/6., *Petőfi és a reformkori Dózsa-kép*; Petőfi tüze c. tanulmánykötet — igyekeztem áttekinteni a kor történetíróinak Dózsa-interpretációit, beható elemzésükre azonban csak a Dózsát, ill. a parasztháborút ábrázoló szépírói kísérletek számbavétele után kerülhet sor. Ezt az alapozó munkát kívánom ezúttal elvégezni.

irányulása egyben 1526-tól, a mohácsi katasztrófától való elfordulást is jelenti. Irodalomtörténeti szempontból különösen indokolt, hogy hangsúlyozzuk ezt a „negatív” jelenséget, mert itt a romantika területvesztéséről, pontosabban hazafiaspolitikai költészetünk romantikus alapjellegének megszűnéséről van szó. (Mohács tudniillik e költészet vezérmotívuma volt.)

2. Nem kevésbé fontos az a körülmény, hogy a liberalizmus Dózsa-képének kialakításában a politikai publicisztika és a történetírás megelőzte a szépirodalmat. Virág Benedek *Magyar Századok*jának még az 1820-as években írott, tárgyunkra vonatkozó fejezete, Hetényi János és Kossovich János gazdaságtörténeti akadémiai pályamunkái, Wesselényi Miklós báró *Balítéletekről* szóló könyve, Kölcsey országgyűlési beszéde *A szatmári adózó nép állapotáról*, s végül Horváth Mihály tanulmányai jelzik azt a folyamatot, amelyben Dózsa neve és a parasztháború emlékezete a felvilágosult racionalizmus tisztító-tűzét megjárva a nemesi-polgári liberalizmus ideológiai fegyvévé kovácsolódott.

Alig másfél évtizedig tartott csak ez a folyamat, s 1841-ben Horváth Mihálynak *Az 1514-iki pórlázadás okairól és következményeiről* szóló tanulmányával be is fejeződött. Hogyan ment végbe ugyanez a folyamat az irodalomban, hatott-e egymásra történetírás és irodalom — ezekre a kérdésekre próbálok feleletet adni.

★

A konzervatív-reakciós nemesi történetiszemlélet és a felvilágosodás kultúra-kultuszának, művelődés-eszméjének sajátos összefonódását mutatja Berzsenyi Dániel *Vandal bölcseségének* Dózsára utaló sora. Noha a vers születési évszáma (1813–1815) nem indokolná, hogy itt foglalkozzunk vele, tárgyunkat érintő tartalma — mint látni fogjuk — a reformkor Berzsenyiét is jellemzi. Hogy természetes közegében érzékeljük

a két szemléleti elem összefonódását, hadd idézzem a vers ismert sorait:

A vandaloknak ferde bölcsesége
 Ismét divatba jő s csudáltatik;
 Ezek, ha a nagy Rómát dőlni látták,
 Vesztének abban lelék fő okát,
 Hogy ottan írni és olvasni szoktak;
 S ez okra nézve ők a könyveket
 Elégeték mint ördögségeket;

.....

Oh, vandaloknak sanda bölcsesége!
 Méltó, királyi fülbe zengeni.
 Tenéked a nagy Róma csüggedése
 S Párizsnak ádáz harca egy eset?
 Tenéked alma s makk egy fán terem?
 Hát vandalok közt nincs-e pártütés?
 S nem félt-e Caesár a vad Galliától?
 Hát a szeraillok öldöklései
 És Ázsiának végtelen zavarja,
 A D ó z s a, H ó r a g y i l k o s p ó r h a d a
 Mind a tudósok s könyvek mívei?

A Dózsára való hivatkozás pusztán egy gondolat illusztrációjának egyik motívumaként kap helyet, de ennyire alárendelt funkcióban is differenciált képet ad a költő — s egy osztály — történetiszemléletéről. A „gyilkos pórhad”-at idéző hang elutasító, megvető tónusa egyszerre vall a Dózsa emlékét is rettegő páni félelemről és arról a naiv meggyőződésről, hogy a pórok lázadásának — mint a barbárság minden pusztításának — a tudatlanság, a műveletlenség volt az alapvető oka. Nem érdemelne különösebb figyelmet ez a naivítás, ha nem a polgári átalakulás egyik alapkérdését, a nép iskolázásának, kulturális felemelkedésének problémáját érintené. Berzsenyi a felvilágosodás szellemében a kultúra demokratizálása — mai szóval: a népművelés — mellett tör lándzsát, az idézett összefüggésből azonban az is nyilvánvaló, hogy a műveltség megosztásával nem az Egyenlőség kiterjesztését, csupán az Egyenlőtlenség ellen lázadó barbár indulatok megfékezését kívánja elérni. Ellentmondásos értékű magatartást tartalmaz tehát ez a Dó-

zsára való utalás, s e mögött az ellentmondás mögött egy „ki-dolgozott” gondolatrendszer: a konzervatív magyar közép-nemesség élethelyzetét és megmaradási törekvéseit takaró koncepció rejlik. S mivel e koncepcióban a felvilágosodás eszme-elemei a polgári átalakulás gondolata nélkül ötvöződ- nek a feudális nemesi osztálytudattal, megérdemli, hogy közlebebről foglalkozzunk vele. Berzsenyi — jól ismert érte- kezésében — *A magyarországi mezey szorgalom némely akadályairu!* elmélkedve tesz majd kísérletet a felvilágosodástól átvett és az osztályából hozott gondolati törekvések egyeztetésére (1833). Szívesen szoktunk hivatkozni erre az írására, s okkal, hiszen amikor a parasztok gazdasági társulásainak előnyeit elemzi, a mezőgazdálkodás szocialista formájának gondolati előlegezését adja. Természetesen utópisztikusan: a feudális birtokviszo- nyok felszámolása nélkül — a parasztság kulturális és erkölcsi felemelése útján. Hadd idézzem újra a szerzőt:

„Ezen néphiba [ti.: erkölcsi romlottság, tolvajlás, gyilkosságok, tunyaság, ésszerűtlen gazdálkodás stb. . . — K. F.] nem erőtlenség- ből, hanem egyenest erőből folyván a lélekösmerő elhiszi, ha mondom, hogy a magyar nép mindazon helyeken, hol az valami jobb rend- tartásban vagy holmi kis kulturában részesül, igen derék nép; de mivel a kultúra nálunk igen szűken adatik, a rendetlenség pedig nagyon is sok helyen uralkodik: természet szerint ily helyeken, vala- mint a legtermékenyebb föld rossz munkával a legtöbb gazt terem, úgy a legélénkebb nép is kultúra nélkül legtöbb erkölcsi romlottságra hajlandó. Mivel pedig én azt hiszem, hogy a magyar népnek ezen erkölcsi romlottsága még nagyobb gátja szorgalmunknak, mint egyéb népeink butasága; tehát nem leszen fölöslegvaló ezen főnépünk gyermeknevelését s egyéb körülményeit bővebben megtekintenünk.”

A *Vandal bölcsesség* alapeszméjét fordították prózára és a konk- rétt magyar viszonyokra ezek a sorok, s tovább haladva az ér- tekezésben az urai ellen lázadó paraszti indulatok orvosszeré- vel, a bosszút fékentartó „bánásmód” humánus eszméjével is találkozunk. Íme:

„Minden emberi társaságnak és szövetségnek boldogító lelke a szeretet, s ez teszi még az urai és szolgálai viszonyokat is boldogítókká, s lehet tapasztalni, hogy a jobbágy a maga tartozásait nemcsak hogg

örömet megadja a véle szeretettel bánó urnak, de azt még ajándékozza is, valamint ellenben tapasztalhatni azt is, hogy a véle rosszul bánót gyakran megbosszulja.”

— Nem szükséges tovább idéznünk, hogy a *Vandal bölcsesség* és *A magyarországi mezei szorgalom* . . . tartalmi-szemléleti összefüggésén keresztül a felvilágosult reformszellem egyik változatát, a morális és kulturális tényezők szerepét abszolutizáló felfogást jellemezzük Berzsenyi magatartásában. Utalnunk kell azonban arra, hogy e felfogás különböző változataival gyakran találkozunk a reformkorban. Más-más hangsúllyal, de jelen van az erkölcsjobbítás és értelem-pallérozás erejébe vetett hit Széchenyi programjában, Eötvös reformcikkeiben, Kemény ars poéticájában és Vörösmarty gondolati költészetében éppen úgy, mint Táncsics pedagógiai elveiben, Arany *Toldijában* és Petőfi prózai-epikai kísérleteiben. A következetes liberalizmus „leválása” a „haladó” konzervativizmusról, s a radikalizmus kinövése a liberalizmusból minden esetben együtt jár ennek a hitnek a tagadásával vagy a tőle való elfordulással. Ahol pedig — akár objektív, akár szubjektív okokból — visszafelé kanyarodnak vagy zsákutcába jutnak a politikai cselekvés útjai, ennek a „pedagógiai optimizmusnak” az újjászületését, illetve felerősödését látjuk. (A *Parainezist* író Kölcsey, *A Guttenberg-albumba* és a *Gondolatok* . . . Vörösmartyja, a parasztháború tanulságait összegező Eötvös—Lőrinc és Petőfi—Szilveszter tanítása az emberiség fejlődéséről a szabadszállási kudarc után — ezt igazolják.) Nem mindegy azonban, hogy e hittel élők szubjektív szándéka szerint mi a célja a „népnevelés”-nek; az-e, hogy a nép majd „a politikában is uralkodjék”, vagy az, ahogy a *Társalkodó* cikkírója fogalmazta a „népnevelés barátaihoz” szóló cikkében 1840-ben, „hogy a földművelő köznép gazdasági és más oldalú értelmességének kifejlése . . . a földesúr javára a legnagyobb hatással lehet”. A szubjektív szándék nemcsak a szerző megítélésénél lehet döntő, de annak a politikai helyzetnek az értékelésénél is, amelyben a szóbanforgó koncepció megfogalmazódott. Míg Berzsenyi programjában a „tisza erkölcs” követelménye a társadalom szerkezetét nem

érintő fejlődés elvont céljaként jelenik meg, addig Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös és Petőfi pályáján egyaránt az alapvető társadalmi problémák felszámolására törekvő politikai cselekvés kudarcának gondolati következményét jelenti.

★

Az 1825-ös Hébe zsebkönyvben bukkantam Pap Gábor *Dózsa György szomorú-játékából próba-darab* című írására. A történeti tárgyú irodalmunkat leltározó monográfiák és bibliográfiák (Szinnyei, Dézsi, Kosáry) éppúgy nem tudnak róla, mint a szerző, ináncsi Pap Gábor munkásságát ismertető Szinnyei-repertórium. Pedig ha esztétikai értékét tekintve nem is méltatlanul elfeledett alkotás a „próba-darab”, egy kort és egy politikai magatartást jól jellemző történet szemlélet irodalmi dokumentumaként feltétlenül figyelni érdemel. A mintegy 190 sorból álló töredék két élesen elhatárolódó szerkezeti egységre tagolódik. A végig Temesvár alatt játszódó cselekmény első jelenetében a paraszthad által körülvárt város piacát, a másodikban Dózsa táborát, közelebbről Dózsát, vezértársait és a jósnőt (?) látjuk. Az első képben — Temesvár piacán — kíváncsi sokaság hallgatja a koldus ruhába bújt Lőrinc énekét Dózsa tetteiről. A tizenhárom Zrínyi-strófába sűrített történet önmagában tiszta epika, de a történet előadója és az őt dermedten figyelő tömeg között egy drámai helyzetet előkészítő láthatatlan „cselekmény” bontakozik ki. A Lőrinc éneke elé iktatott „rendezői utasítás” meg is nevezi ennek a rejtett cselekménynek a hőseit:

„Lőrincz koldus ruhában, hegedúje mellett énekel, körülte sok Köz-katonák, nem sokára, anint a kapu felől feléje jön az egész csoport, jönnek más oldalról Katalin és Frusina, a nép utat enged nekik, mellé állnak.”

— Ha nem ébrednének is rögtön asszociációink Eötvös József regényhőseivel találkozáskor, Katalin és Frusina színpadi kiemelése akkor is meggyőzne arról, hogy a szerző drámájának egyik tragikus kollízióját a Telegdy család sorsában kívánta meg-

ragadni. Hogy mennyire valósult meg ez az írói szándék, mutassa meg a darab alábbi részlete:

Hallatlan kinokkal ölik meg azokat
A kezökre került Urakat, s Papokat;
Kik hogy jobban birták egy kicsint magokat
Felingerlék dühös kíváncsiságokat.

Hát azt mint üldözik? ki őket valaha,
Akár-melly kevesé megbánthatta vala;
Jobb lett volna annak nem születni soha,
Mint ezeknek dühös kezökbe jutnia.

Igy szenved most itten lévő táborokba
Ravazdy Péterrel Dóczy György békóba;
Kiválthogy Telegdy Istvánt a markokba
Kerithették azon tombolnak magokba.

Frusina és Katalin (egyszerre felkiáltva:)
Kegyelmes Teremtőm! vallyon, nem a mi szegény
Atyánk-e?

Lőrinc (félbeszakasztván énekét)

Talán nem is tetszik néktek Nagyságos Asszonyaim
az én énekem? igaz, hogy e csak szegény emberek
mulatságokra, s lelkek idvességére való (összvetévén
a hegedűjét menni akar)

Frusina (hozzá menvén és ismét leültetvén.)

Csak huzzad már öreg Apó, ha elkezdted.

Lőrinc (folytatván hegedülését, s énekét)

Telegdy István a királyi Kincstartó

Frusina, Katalin (Összvecsapják a legnagyobb kétségbeesés
jeleivel kezeket, s ezalatt néma játékkal nőttön növe
mutatják rémülésöket)

Lőrinc

Az Ország Gyűlésén nem volt azzal tartó,
Hogy a nép közt bucsut hirdetni volna jó;
Mondván: „hogy a Paraszt nem fegyverre való.”

.....

Ezért hát a szegény Telegdyt készítik,
S ha még ma a várat kézre nem kerítik;
Holnapra, amint a táborba beszélük,
Halált hozó kinzó fára felfeszítik.

A kíváncsi tömeget, Frusinát és Katalint a helyszínnel együtt elhagyja itt a szerző, hogy a következő jelenetben — Lőrincet követve — Dózsa táborába vihesse az olvasót. Dózsa szavaiból most megtudjuk, amit eddig csak sejtettünk, hogy Lőrinc „olálkodni, mesterkéltni” volt a városban, s így az első jelenet epikus része újabb drámai funkcióval gazdagodott, amennyiben Lőrinc jellemrajzává minősült. Lőrinc alakja tehát — amint korábban a Telegdy hölgyeké — középpontba kerül, s a folytatás azt bizonyítja, hogy ezt az újabb kiemlést nem pusztán a szerkezeti egység kívánalmái indokolják. Figyeljünk ismét a rendezői utasításra:

Előlről a Dósa sátora, előtte hant-asztal, mellette kévéken ülnek Dósa György, Lőrinc, Gergely és több kapitányok; *isznak*, félig már ittasok, minden szó nélkül forog a pohár, *Lőrinc* csak szájához érinti, de *nem iszik*. Különbféle szemfényvesztő, szökdécselő társaságok egymásután mutatják mesterségeket előttök, ezek ittas, kevély hallgatással szó nélkül végig nézik.

Dósa (gondolatokba merülve sűrűen iszik, letévén a poharat, azt markában összezuzza)
Bár csak így morsolhatnám széjjel azt a várat!

Lőrinc

Könnyű volna az, ha úgy ki tudnád üriteni, mint ezt a poharat; csak a belét várd ki, könnyen összveroppad a haja. *Dósa!* mindég azt sürgettem én, hogy előbb ésszel, azután erővel.

Dósa

Olálkodni, mesterkéltni a te dolgod, én ölbe megyek az erővel; az erővel nyitott uton aztán eljöhettek a betűs emberek is.

Lőrinc (látván, hogy tűzbe jön *Dósa*, elhallgat, az alatt a jövődömondó *Czigányasszony* közelit, *Lőrinc* int neki)

Ha az első jelenet a Telegdy család sorsában jelezte a drámai konfliktus egyik lehetőségét, nem kétséges, hogy az író Lőrinc alakjában érezte a másikat. Nem Dózsa alárendeltjét, akaratának és szeszélyének eszközét látta benne, hanem szuverén jellemet, azt a vezért, akinek a Dózsával való alkati és elvi ellentété-

ben drámai összeütközés lehetősége rejlik. Az sem mellékes, hogy ebben a felvillanó konfliktusban az író rokonszenve jól érezhetően Lőrinc mellett van, jóllehet Lőrinc józanságának tartalma, ésszerű taktikájának célja — a vár bevétele — tökéletesen egyezik a féktelen indulat-embernek rajzolt Dózsa céljával.

A két valóságos drámai lehetőség exponálása után a volta-képpeni drámai hős, a címszereplő Dózsa jellemrajza nem vezethető tovább egy sorstragédia romantikus sémájánál. A cigányasszony, aki Lőrinc intésére Dózsaék asztalához jön, s akinek kétértelmű jóslata:

Mikorra a jövő éjj ránk hajol,
Te sok vérengzés és gyilkolás
Után királyi székbe ültetel,
Fejre korona nehézkedik,
Kezed királyi pálcát markolandó,
S midőn királyi széked gondja közt
Magossan ülsz, és izzaszt koronád,
Ezek te néked mint udvarnokid
Elődbe dülnek meghajtott térdeken. . .

— e jóslat legalább is nemcsak Dózsa végzetére, de a tervezett dráma kifejtetének romantikus sablon-jellegére is utal.

Van azonban a cigányasszony szerepében egy olyan mozzanat, amely — ha dramaturgiai szempontból semleges is — az író szemléletének, szociális érzelmeinek tartalmára enged következtetni:

Az arcza s a kezek vonásiból
Előre megmondjuk, hogy kit mi ér.

Lőrinc

Miért az arcz, s kezek vonásiból?

Czigány Asszony

Az arcz vonásin leginkább lehet
Kivenni, ésszel ki mit dolgozott;
Az aki kézi munkájával él,
Mutatja markán, mit munkálkodott
(változott hangon)

Azon tavas vizek, mellyeket szél nem ér,
Kövér földél alatt pihenve pöshednek;
Hol husos a homlok, az arcukat kövér
Nagyokra a lelkek ottan nem ébrednek.

.....

Dósa

De hogy van az, hogy ti, kik másokat
Szerencse bírásra segítettetek,
Ilyen szegénységbe maradtatok?

Czigány asszony

Azok, kik a hegyeknek éjjibe
Aranyt, ezüstöt, és drága követ
Keresnek, ásnak, vagy az olyanok
Kik éjjel és nappal a pénz verő
Helyekbe térdig állnak, a parás
Rakásra halmozott kincsek között,
Tehetnek-e abból magoknak el? . .

A cigányasszony jól fogalmazott, markáns válasza többet mond, mint amit a kérdések logikája kíván, s ez a többlet a munkátlan jólét s a munkás szegénység szembeállításával erkölcsi ítéletet hordozó társadalomkritikát jelent.

A csillogó retorikával beszélő cigányasszonyt félbeszakítja „egy a kapitányok közül” s odaszól „a másiknak”: „Ez a Czigány úgy szól, mint egy Deák”. A hátralevő rövid részben nem tudjuk meg ki rejtőzött a cigányasszony maszkja mögött, a Deákra gyanakvó kapitány közbeszólása mindenesetre hangsúlyt ad az idézett dialógusnak, s egyben azt is sejteni engedi, hogy az álruhás Deák s a titkát egyedül ismerő Lőrinc egymás szövetségesei a „játékról” mit sem tudó Dózsával szemben. Nem kell bizonygatnunk, hogy ez a dramaturgiai megoldás is Dózsa „lefokozásának” eszköze, s mint ilyen, további bizonyítéka annak, hogy a lázadó népvészér nem kapott középponti helyet a szerző koncepciójában. A „próba-darab” szerint legalább is nem kaphatott. Hogy követte-e a közölt részletet folytatás, vagy megelőzte-e egy teljesebb változat, nem tudjuk. Gyanítjuk, hogy nem. Az utóbbi feltevés ellen szól, hogy a

közölt részlet feltűnően kerek, befejezett történet: a pórlázadás előzményeitől Dózsa haláláig egybefogja a tervezett dráma egész nyersanyagát, s így inkább vázlatnak tekinthető, mint szemelvénynek. Az a lehetőség pedig, hogy Pap Gábor utólag dolgozta volna ki a *Hébe* zsebkönyvben megjelent vázlatot, azért nem látszik valószínűnek, mert sem a szerkesztőktől, sem a kritikusoktól nem kapott erre biztatást. Azok a kritikák, amelyek a *Hébe* anyagával foglalkoznak, említésre méltónak sem tartották a „próba-darabot”. Nyilván nem a szerző jelentéktelensége miatt. Pap Gábor ekkor már ismert szerző volt, *Sappho* című — Grillparzertől átdolgozott szomorújátékát Székesfehérváron, Kolozsvárt és Pesten is játszották. Aligha tévedünk, ha a kritikusok hallgatásában a közízlés hatását keressük. Nem tarthatták időszerűnek, hogy a *Zaláu futását* ünneplő közönség hazafias lelkesedése tetőpontján Dózsa György tragédiája eljusson a színpadi bemutatóig. Pap Gábor *Dósa Györgye* így is sokat mondó dokumentum az 1820-as évek derekának történelmi tudatáról és politikai közgondolkodásáról. A Dózsa pórhadának áldozatául eső főnemesi Telegdy család iránti részvét és a lázadás indokoltságának elismerését jelentő rokonszenv az ésszel lázadó Lőrinc alakja iránt ugyanazt a dilemmát tükrözi, amely az értelmiség legjobbjai által képviselt reformszellem belső ellentmondásosságát is jellemezi. Az a távolságtartás és idegenkedés pedig, amellyel az író Dózsa alakját kezeli, csírájában jelzi ennek a reformszellemnek a következő évtizedekben felerősödő mélységes ellenszenvét és félelmét a kor antagonisztikus problémájának radikális megoldásával szemben.

Feltűnő a dráma-vázlat Eötvös Dózsa-regényével való szerkezeti és szemléleti hasonlósága. A Telegdy hölgyek felbukknása a temesvári piacon önkéntelenül a Budáról tartó menekülés történetére irányítja az olvasó fantáziáját, kínálva azt a lehetőséget, amely Eötvös regényében a cselekmény mozgásának egyik motorját és tengelyét alkotja. Elképzelhető, hogy Eötvös ismerte Pap Gábor írását (A *Hébe* az *Auróra* mellett a legrangosabb és legismertebb almanach volt a húszas évek közepén),

de ha alaptalannak bizonyulna is e feltevés, szemlélet és fantázia összefüggésének érdekes dokumentumáról lenne szó.

★

Számba véve azokat a szépírói kísérleteket, amelyek Pap Gábor dráma-vázlata után, illetve Eötvös regénye előtt — tehát 1825 és 1846 között — születtek, nem beszélhetünk sem eszmei, sem esztétikai értelemben fejlődési folyamatról. Többnyire nem is művészi érdemeik miatt érdemelnek figyelmet ezek a kísérletek, inkább azért, mert rajtuk keresztül a kor történetiszemléleteinek és politikai magatartásainak legtipikusabb összefüggései rajzolódnak ki — a szenilis konzervativizmustól a radikális „beütéseket” mutató liberalizmusig.

A „szenilis konzervativizmus” szép példája az a ballada, amelyet a *Honművész* 1837-es évfolyamának 87. száma közöl Csendhelyi (Turner Ferenc) tollából. Dózsa nem jelenik meg a balladában, de a történet akkor játszódik, amikor „szép hazánkra . . . gyász idő vonult, / (benne Dózsa Györgynek) / Pórcsapatja dult;”. — Egy fiatal nemes és kedvese ártatlan halálával vádolja a szerző az „asszonyt, ifjat, aggot” gyilkoló „galád” népet, s ezzel nemcsak nézőpontját, de azt is elárulta, mit tud és mennyit értett meg 1514-ből. (Meg kell jegyeznünk, a ballada hangjának tökéletes akusztikája van a *Honművész*-ben.)

Horváth Mihály 1841-es tanulmányát ismerve *Az 1514-iki pórlázadás okairól és következményeiről*, természetesen érezzük, hogy az 1840-es évek elején liberálisabb Dózsa-interpretációkkal is találkozunk. Horváth tanulmányának közvetlen hatását tükrözi Orlai Petrich Soma *Viszontorlás* című novellája, amely a Pápai Képzőtársaság 1842-es pályázatára készült — ki is érdemelve az első díjat. A novella legizgalmasabb részletét, Dózsa beszédét alig egy éve ismerjük; a család birtokában maradt kézirat ismeretlen fejezetét Hangay Zoltán publikálta, s egyben clemezte is az *Irodalomtörténet* 1971/1. számában. A teljessé kerekedett elbeszélés nem annyira a kamasz-diák Petrich Soma írói teljesítményeként, inkább amiatt a szellemi mikro-

klíma miatt érdekes, amelyik a „Dózsa-had okainak és következményeinek” ábrázolására ösztönözte a tanulókat, s ahol — mellékesen — Petőfi és Jókai eszmélt. A novella magán viseli ennek a mikroklímának a hatását éppen úgy, mint írója egyéniségét kétségtelen tehetségével, romantikus fantáziájával és politikai éretlenségével együtt. Az a szemléleti zavar legalábbis, amelyet a Dózsa iránti lelkesedés, s a parasztháború konvencionális elítélése mutat, két ellentétes hatás kritikátlan elsajátításáról vall.

Jóval egyértelműbbnek látszik, mégis kevesebb következtetést enged meg Matisz Pál *Dózsa György* című verse. Erről is csak néhány év óta tudunk, amióta Fenyő István rábukkant az 1843-as *Beszélytár* c. kolozsvári antológiában. (Közleményét az 1968-ban megjelent *Két évtized* c. tanulmánykötete tartalmazza.) A tizenegy strófából álló költemény a vesztőhelyre vonuló Dózsát ábrázolja, tehát azt a szituációt, amelyben a parasztvészért különben mélyen megvető, elítélő kortárs történetírók is „hősiesnek” látták viselkedését. Erősen vitathatóvá teszi ez az alaphelyzet Fenyő István véleményét, amely szerint „ez a ballada tudatosan népi hőst rajzol, évszázadok nemesi szidalmazása után elsőnek szól Dózsáról elismeréssel, sőt a rajongás, az eszményítés hangján”. Merész következtetés ez, ha figyelembe vesszük, hogy a vers „krónikás” hangneméből csak a 7. strófa zökken ki, ahol a szerző Dózsának adja át a szót: „Ezer halál rombolja szét / Mérgével keblemet: / Mért hogy végig nem küzdhetém / Szabaddá népemet!” — Noha Matisz Dózsa iránti rokonszenvét ez vitathatatlanra teszi, abban nem lehetünk bizonyosak, hogy plebejus rokonszenvről van szó. A „Mért hogy végig nem küzdhetém / Szabaddá népemet!” felkiáltásban ugyanis a nép fogalma többféleképpen értelmezhető. Petőfinél még 1846-ban is jelent ez a szó nemzetet — beleértve természetesen a nemességet is —, Aranynál pedig — később erről még lesz szó — egyszerre jelenti a „nép” egy osztály és a magyar faj fogalmát. Bonyolítja a kérdést, hogy a reformkori történelemkönyvek — 16. századi forrásunkak alapján — a székely nép szabadságtörekvéseivel is magyarázzák

„Székel Dózsa György” lázadását, Matisz Pál idézett sora tehát eszerint is értelmezhető. A vers egésze egyik feltevésnek sem mond ellent, sőt valószínűnek látszik, hogy Matisz Dózsa bűnhődését akarta ábrázolni, amiért „Szentségtelen kezét / A hon kincsére tárta ki” — ahelyett, hogy „szabaddá” küzdötte volna népét. Hangsúlyozom, ez is csak feltevés, de olyan feltevés, amelyet a „nép” korabeli jelentésváltozatai valószínűsítenek.*

Csendhelyi és Matisz Pál balladájánál, de Orlai Petrich elbeszélésénél is jelentősebb Beöthy Zsigmond novellája, a *Főúr és pór*, amelyet az *Életképek* közölt 1845-ben. Részletesen foglalkoztam vele e folyóirat 1971/1. számában, ezúttal csak az ottani elemzés tanulságait összegezem. A novella cselekményében epizód szerepe van a parasztháborúnak, de Beöthy mondanivalója több szálon is kapcsolódik ehhez az epizódhoz. Elítéli Dózsát és a parasztok lázadását, de együtt érez főhősével, aki Dózsa alvezére lesz, hogy bosszút állhasson élete tönkretévőjén, a várúron. A falusi jegyzőből lett alvezér iránti írói szimpátiában ugyanaz az osztálytudat jut kifejezésre, amelyet az író más elbeszéléseiben, a kereskedőkkel, a lelkészekkel, a birtoktalan nemesekkel való együttérzése mutat. A polgárosuló nemesség, a városi polgárság s a rendezetlen jogi és anyagi helyzetű honoráciorok közösségtudata ez, azoké a rétegeké, amelyek anyagi és erkölcsi kiszolgáltatottjai, de kiszolgálói is egyben a feudális állammechanizmusnak. Érdekeik ellentmondásossága magyarázza magatartásuk bizonytalanságát: közelednek a radikalizmushoz, de végső soron létalapjuk vonzáskörében maradnak.

Nem véletlen, hogy ebből a vonzáskörből legmesszebbre

* A vitát eldöntheti, ha Fenyő István az általa ismert Matisz-versek alapján igazolja álláspontját. A Dózsa-vershez fűzött jegyzetében jelezte, hogy „a Dózsa György nem véletlen, esetleges alkotás a költő életművében. Hozzá hasonló szemléletű, illetve szemléletét kiegészítő verseket találtam a kor különböző folyóirataiban” — e versek elemzése nélkül azonban hivatkozása nem tekinthető perdöntőnek.

— az erőszak társadalmi jogosságának hirdetéséig — jutni Beöthy Zsigmond figurája is csak Dózsa közelében képes.

Minőségileg újat, magasabbrendűt hoz a Dózsa-tematika reformkori feldolgozásainak sorába Eötvös József regénye, a *Magyarország 1514-ben*. Kétségtelenül fontos szerepe van ebben a minőségi ugrásban az 1846-os galíciai események hatásának, ám ezeknek az eseményeknek a háttere, konkrét összefüggése a lengyel társadalom speciális problémáival távolról sem volt olyan világos a kortárs szemlélők előtt, hogy azok tanulságait akár politikai, akár esztétikai cselekvés koncepciójává formálhatták volna. Feltétlenül felfokozta ez a hatás a jobbágyviszonyok rendezésére törekvő reformpolitika ütemét, azt a szemléleti fordulatot azonban, amely Eötvös — s majd Petőfi — művében kimutatható, alapvetően csak a hazai viszonyok alakulásából, illetve az író egyéni fejlődéséből érthetjük meg.

A regény sokrétű esztétikai problémáit, etikai és történetfilozófiai tartalmát ezúttal nem elemezhetjük kimerítően, de a tárgyunk nézőpontjából felvetődő kérdéseket is csak vázlatyszerűen vizsgálhatjuk meg. Dózsa mellett az író világnézetéről legtöbbet mondó alakok ábrázolására, Lőrinc, Telegdi és Orbán jellemrajzára kell fordítanunk figyelmünket. Dózsa első színrelépésekor feltűnik már az a kettősség (I. köt. 11–14.), amely mindvégig jellemezni fogja ábrázolását. Előbb a történész tárgyilagosságával igyekszik jelentéktelennek minősíteni a királyi dícséretért Budára érkező Dózsa katonai érdemét, többször is hangsúlyozva meggyőződését, mely szerint Dózsát nem önérdeme, hanem részben a véletlen, részben pedig az országos politika manipulációja tette magasabb cél eszközévé. („Dózsa tette — mint tudni fogják, kik történeteinket ismerik — nem vala olyan, hogy főképp az akkori időkben rendkívüli jutalmat vagy bámulást érdemelhetett.”) Ez a tudatos deheroizálás azonban nyomban hitelét veszíti, amikor a Dózsáról ítéltkező történész a Dózsát *ábrázoló író*nak adja át a szót. A bemutatás azzal a jelenettel folytatódik, amelyben az önérzetében sértett

székely vitéz az elnyomottak képviselőjeként szenvedélyesen leckézteti az érdemtelen kiváltságaikra büszke főúr-csemetéket. Az úrfiak gőgös arisztokratizmusa ellen felcsattanó Dózsa haragjában már a Reform Eötvösének indulatára ismerünk, tehát az író nemcsak közelebb került hőiséhez a *történéssznel*, de jellemének egy lényeges — a további cselekményt is motiváló — vonásában azonosult is vele. A kérdés az: melyik képet tekintjük az írói koncepció teremtményének, s melyiket e koncepció ellen érvényesülő hatás eredményének. — Ha tekintetbe vesszük az író rendelkezésére álló forrásmunkák Dózsára vonatkozó adatait, Eötvös vélekedését jóindulatúan tárgyilagosnak kell ítélnünk. Amennyiben módosul ez a tárgyilagos Dózsa-kép a regény során, ez nem a „távoltartó” idegenkedés sugallatára, hanem éppen egy közelítő írói magatartás logikája szerint történik. Csak ha már érzi az író, hogy alakja a történeti hűség követelményével ellenkezve emberibbé, etikusabbá tisztult, érzi szükségét, hogy újra és újra korrigálja művészi eredményét a *történe*sz szigorával. A *Magyarország 1514-ben* realizmusának egyik titka, hogy végül is a művészi koncepció bizonyul erősebbnek. Dózsa Telegdi iránti kíméletében a *becsületet*, öccsével szembeni viselkedésében a testvéri *szere*tetet, a kivégzését megelőző börtön-jelenetben pedig a sorsot vállaló *bátorságot* nemcsak őszinte csodálattal és művészi alázattal rajzolja Eötvös, de hajlandó a történeti hitel elvének alárendelésére is — például Dózsa Telegdivel szembeni magatartását rajzolva. S ha a *teoretikus* Eötvös „közbeszólásai” minduntalan mérséklék is az írói rokonszenv hőfokát, az utolsó Dózsa-jelenet humanizáló megoldása az író javára dönti el a *történésszel* folytatott vitát. Eötvös nem vezeti el hőjét a tüzes trónig, csak addig az éjszakáig, amikor megtudja, mire ítéltetett. Így nem emberfeletti szenvedését látjuk — ami bátorságát, jellemét is emberfelettivé mitizálná —, hanem az embert, aki birkózik halálfélelmével, aki elhatározza, hogy hős lesz, s aki, miután mindent megtett, amit ember megtehet, tiszta lelkiismerettel alszik el „... oly mélyen, oly nyugodtan, mint máskor csaták előtt szokása volt”. Ennél mélyebb írói részvétet elgondolni sem lehet.

Nyitva maradt a kérdés: mi az a koncepció, aminek mágnesez terében megfordult az írói mozgás iránya, amiben a parasztvezér jellemét távortartó elvi magatartás Dózsat közelítő művészi törekvéssé változott. A kérdésre annak a figurának az elemzése adhat választ, amelyikhez a regény gondolati anyagának legmélyebb rétegei kapcsolódnak. Nem kell hosszasan bizonygatnunk, hogy Lőrinc ez a figura. Nemcsak gondolatilag kidolgozottabb az ő alakja Dózsaénál, de javára billen a mérleg, ha a két jellemrajzra fordított művészi teljesítményt akár terjedelmében, akár minőségében mérjük össze. Elég, ha itt csak a regény három kulcshelyzetében, a felkelés előkészítésében, illetve megindulásában, kritikus pontján, a temesvári csata előtti jelenetben, s végül a lázadás bukása utáni helyzetek alapján vizsgáljuk meg a két hős szerkezeti—esztétikai súlyának arányát. Míg Dózsa ábrázolásában kezdettől hangsúlyozza Eötvös, hogy személyes érdemeit messze meghaladó nagy ügy eszköze csupán, Lőrinc átgondolt stratégiával és egy Petőfire emlékeztető küldetéstudattal jelenik meg Bakács bíboros előtt. Nem mellékes az sem, hogy Dózsa vezérségre (főszerepre) jelölésének gondolata is az ő tervei közt születik meg. Cselekmény irányító funkciója a híres kiátkozási jelenetben erősödik tovább, ahol a keresztes had további sorsa dől el. Dózsa hadvezéri erényei fölé emelkedő adottságait — eltökéltségét, szónoki szuggesztivitását és zseniális taktikai érzékét — különösen éles megvilágításban villantja fel az a háttér — az előző jelenet —, amelyben ugyanez a Lőrinc addigi legnagyobb emberi-eszmei válságát, tanácstalanságát, illúzió-vesztését panaszolja a hajnali Dunapartnak. S ha eltekintünk is most a további cselekmény kritikus pontjain felbukkanó Lőrinc szerkezeti funkciójának értelmezésétől, idéznünk kell azt a mozzanatot, amelyet perdöntőnek tekinthetünk író és hőse viszonyának értékelésénél. Lőrinc Telegdivel szembeni magatartására gondolunk. Egyetérthetünk Sőtér Istvánnal, amikor a regény clején fellépő Telegdiben az író önarcképét ismeri fel, indokolatlannak érzem azonban e részmozzanat jelentését a mű egészére,

sőt azon túl is, Eötvös 48-as magatartásának jellemzésére alkalmazni.

„Eötvösnek e távoltartó forradalomszemlélete élesen megmutatkozik a Telegdivel kapcsolatos jelenetekben. . . Eötvös itt csaknem előre megmutatja, milyen magatartást foglalna el, ha Magyarországon forradalomra kerülne sor”

— írja Eötvös monográfusa, s így folytatja:

„Lőrinc alakjában sikerült kifejeznie mindazt, amiben magát a forradalommal érzelmileg is közösnek érzi. Telegdi alakjában azonban a forradalommal szembeni érvei jutnak kifejezésre. E két regényalak jelenléte arról tanúskodik, hogy Eötvös forradalomszemlélete éppen nem egyértelmű. Szívén együttérzés és idegenkedés osztoznak.”

— Telegdi és Lőrinc jelenléte a regényben valóban az író szemléletének ellentmondásaira utal, ám ezek nem statikus, nem egyidejűleg létező ellentmondások, hanem olyanok, amelyek az alkotás folyamatában megütkeznek egymással, s nem a kiéleződés, hanem a feloldódás irányába mutatnak. Éppen ennek az ellentmondásnak tudatos írói megragadásában és kibontásában látom Eötvös művének páratlan értékét: azt a metamorfózist, amelynek során a humánus-reformer Telegdi—Eötvös a cselekvő-forradalmár Lőrinc—Eötvössé lényegül. Nem a véletlen műve, s nem a történelmi tény iránti tisztelet magyarázza az írónak azt az ötletét, hogy Telegdit éppen Lőrincel végeztesse ki. Telegdi felett Lőrincnek *kellett* kimondania a halálos ítéletet, hogy a forradalmár Eötvös — ha csak az esztétikum szférájában is — megtagadhassa liberális-reformer önmagát. Elvi leszámolás ez, ezt bizonyítja az is, hogy nem a kivégzés tényét, csak indítékait tartja szükségesnek ábrázolni. Idézem:

„A nép egy hanggal Telegdi halálát kíváná, s ismerve Dózsa makacsságát [aki ellene volt a kivégzésnek — K. F.] látva a mindig növekvő szenvedélyt, mellyel seregeink bosszújuk kielégítését követelték, zavartól, sőt felbomlástól kelle félnünk, s pedig azon pillanatban, hol összetartásra legfőbb szükségünk vala. Ekkor én valék az, aki midőn Dózsa egy napra a fő tábort odahagyá, Telegdi kivégzését elrendelém. . . Az iszonyú módról, mellyel az történt, nem

volt tudomásom, s azt helyben sem hagyhatom. S hidd el, Orbán, ha Telegdi mégegyszer kerül kezembe, s ha a v i s z o n y o k úgy állnak, mint akkor, s ü g y ü n k győzelméhez oly erős bizodalmam van, mint akkor vala, mégegyszer teszem, mit akkor cselekedtem. Ki munkásságát n a g y c é l n a k szentelé, azt egyesek szenvedései nem tarthatják fel ösvényén.”

— Lőrinc önigazoló vallomásának minden szavára figyelniünk kell, mert itt a *forradalmiság* legkényesebb etikai problémájának Eötvös általi értelmezése rejlik. Az erőszakról van szó. Itt válik el a regényben a forradalmi erőszak az anarchiától, az értelmes erőszak az értelmetlen erőszaktól, s az író rendkívüli filozófiai érzékenységéről vall, hogy ezt a megkülönböztetést egyazon tény két irányból történő megvilágításával teszi. Most is elítéli a kivégzés „iszonyú módjáért” felelős tömeg vak bosszúvágyát, de ennek a bosszúnak szabad utat engedő Lőrinc politikai döntésével egyetért, mert ezt a döntést egy magasabb céllal való eszmei—érzelmi elkötelezettség motiválja. S ez a megoldás választ ad végül arra a kérdésre: mi az, amiben elfogadta, s mi az, amiben elutasította Eötvös a forradalmat. Elfogadta lényegét, az antagonisztikus társadalmi ellentétek következetes és maradéktalan felszámolását, a feudális uralkodó osztályok kiváltságainak megtagadását, s elutasította a forradalmi átalakulás lényegétől idegen anarchisztikus tendenciákat. Nem Eötvös jellemében vagy alkati adottságaiban, hanem egy forradalom következetes végigvitelére még éretlen, alkalmatlan történelmi—társadalmi viszonyainkban keresendő annak az oka, hogy a reformkor egyik legnagyobb művész-teoretikusa csak fenntartásokkal tudta szemlélni a forradalmat érlelő magyar társadalmat. Nem a forradalomtól féltette a nemzetet, hanem az anarchiától a forradalmat.

Önkényes és indokolatlan lenne a kiragadott részletből ilyen messzemenő következtetésekre jutni, ha a regény egész kompozíciója, a mellékfigurák funkciója és a cselekmény epizód-számai nem támasztanak ezt alá. De elég, ha most csak Orbán szerepére utalunk. Alakjában a népből jött értelmiségnek azt

a típusát rajzolta Eötvös, amelyiket érdekén túl morális meggyőződése és érzelmi szálak is kötnek a feudális uralkodó osztályhoz, s amelyik képtelen e kötődésnek és saját osztálya iránti elkötelezettségének konfliktusait feloldani. Alakjának pusztá jelenléte is eszmei ellenpontja lenne Lőrincnek, ám ez a jellemkontraszt fontos kompozíciós szerepet is kap a regényben. Abban a hosszú dialógusban, amely a regény első részében zajlik le kettőjük között, e társadalmi típus két végletes magatartás-lehetőségének érvei csapnak össze, s az eldöntetlen szócsata után e kétfajta magatartás lehetőségei realizálódnak a cselekmény kétfelé szakadó szálában. Lőrinc a paraszthad élén, Orbán a Telegdi hölgyek szolgálatában keresi meggyőződésének igazolását, s jóllehet mindkettőjük útja a temesvári végzet felé vezet, Eötvös — Orbán értelmetlen halálával, reménytelen szerelméért hozott áldozatával is — az életét és hitét megőrző Lőrinc igaza mellett szavaz. Szimbolikus értelmű az, hogy a végzetes csata előtt Lőrincnek azt az Orbánt sikerül meggyőzni Telegdi kivégzésének szükségességéről, akinek minden tettét a Telegdi iránti hűség dacos vállalása irányította.

A Dózsa-regényt író Eötvös forradalmi meggyőződését igazoló végső érvünket is Lőrinc alakja adja. A regény befejezésére gondolok. Igaz, Lőrinc itt azt mondja: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni, a nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül” — de miért jelentené ez azt, amit Sőtér István jegyez meg ezzel kapcsolatban, hogy „Eötvös ábrázolásában minden rokonszenve és megértése ellenére fokozatosan oly konfliktussá nő a forradalom, amelyet lehetetlen feloldani”. Miért hinnők, hogy Lőrinc a forradalmat tagadja meg, amikor a „vad erőszakot” itéli el?! S miért lenne forradalomellenes az a felismerés, hogy nem lehet ott szabadság, ahol lelki sötétség uralkodik? Egyáltalán: lehet-e az eltiport parasztháború tanulságait távoli perspektívákkal összekapcsoló Lőrinc meditációjában a forradalmi illúziók, sőt a forradalom kritikáját látni? Nyilvánvalóan — nem. Sőtér István azzal támasztja alá álláspontját, hogy Lőrinc szavai „csaknem azonosak azokkal”, amelyeket Eötvös a magyar forradalommal

való szakítás után... írt le: „Meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, amelyen az emberi nem előrehaladhat.” Ne feledjük: ezek a sorok sem a márciusi forradalom szociális vívmányainak a megtagadását jelentik, épp ellenkezőleg, e vívmányok féltését az anyagi erőre visszaható nagyobb anyagi erőtől, a „külpolitikai végzettől”. Kétségtelen, a 48-as Eötvöst hamarabb győzik meg aggályai, mint a regény Lőrincét. Lőrinc, a parasztháború ideológusa részt vállal a katonai vezetésből is — Eötvös idáig gondolatban sem jut el. Az író messzebb megy a *politikusnál*, s nekünk ennek az „elrugaszkodásnak” a távolságát kell megmérnünk, lendítőerejét megvizsgálnunk. Arról lenne csupán szó, hogy az alkotás hevében, mint különböző olvadáspontú anyagok — elválnak egymástól a művész és a gondolkodó? Lőrinc figurája belső törvényeit követve önállósult volna az írói koncepciótól? Az esztétika ilyen jelenséget is ismer, de én magában a koncepcióban látom a politikus—teoretikus szándékát, s már a regény „elhatározásában” kitörési kísérletet érzek. Közismert, hogy olyan helyzetben született meg a *Magyarország 1514-ben* terve, amikor a centralista politikus nemcsak taktikai visszavonulásra kényszerült, de elszigetelődött az ellenzéken, saját pártján belül is. Hasonló volt ez a helyzet ahhoz, amit majd Petőfi élt át 48 nyarán a szabadszállási kudarc után. Csak ebben az elszigeteltségben történhetett meg, hogy a művészi fantázia és mondanivaló felszabadulhatott a napi eseményekhez igazodó politikus ideológiai kontrollja alól. Az elszigeteltségében önmagát kereső Eötvös jelleme az a mágneses pólus, amelynek erőtere életre hívja a következetes forradalmár Lőrinc alakját, s ennek a vonzásnak az ereje kényszeríti az írot, hogy a hiúnak, középszerűnek és kegyetlennek ismert székely katonából, Dózsából, egy igaz ügy szolgálatában igaz emberré tisztuló hőst formáljon.

Míg a reformpolitikus Eötvöst egy parasztforradalom esélyeinek latolgatására készítette Dózsa szelleme, ugyancz a szellem a lélekben már kész forradalmárt, Petőfit épp a reformpolitika lehetőségeinek kiaknázására sarkallja. Míg Eötvös

Dózsa és Lőrinc helyzetébe képzelve magát a forradalmi cselekvés lélektanát és konzekvenciáit kutatja, *A nép nevében* Petőfijének képzelete olyan „parlamentáris” helyzetet teremt, amelyben a forradalmi erőszak elkerülése érdekében játszhatna közvetítő szerepet elnyomók és elnyomottak között. Eötvös Dózsa regényének háttérében a forradalom nélküli átalakulást sürgető művek sora: *A karthausi*, a *Reform* és *A falu jegyzője* áll, Petőfi mögött a véres forradalmat sürgető *Levél Várady Antalhoz*, a *Véres napokról álmodom* és az *Egy gondolat bánt engemet* . . . Eötvöst radikalizálja, Petőfit mérsékli Dózsa szelleme, mégis Petőfiben inkarnálódik tökéletesebben ez a szellem. Eötvösnek problematikus Dózsa: meg kell elevenítenie, hogy megértse és közel kerülhessen hozzá, Petőfi számára Dózsa — evidencia; elégnék érzi, ha egyetlen képben, az izzó vastrónon idézi meg. *A nép nevében* Petőfi pályáján elfoglalt helyét, s a reformkori Dózsa-képpel való összefüggését két külön dolgozatban elemeztem (*Petőfi és Dózsa*; Kortárs, 1972/6. *Petőfi és a reformkori Dózsa-kép*; *Petőfi tüze* c. megjelenés előtt álló tanulmánykötet). Ezúttal azok eredményét ismétlem csak meg.

A nép nevében központi gondolata, a jogegyenlőség eszméje a vers születésekor — 1847 márciusában — mérsékelt elvi programot jelent, mert a liberális nemesi reformpolitikusok legjobbjai ekkor már tulajdon- és vagyon-egyenlőséget követeltek. De mérsékeltnek hat ez a program akkor is, ha Petőfi korábbi politikai verseivel vetjük össze, hiszen a *Dalaimban* (1846) már felkelésre buzdította a szolgaságnak népét, az 1847 januárjában írt *Palota és kunyhóban* pedig a palota „hitvány lakóinak összezúzott csontját” kívánta látni „omladék alatt”. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a radikális társadalmi fordulat igényének megfogalmazása idején még nem ismerte fel sem a nemzeti egység és az osztályellentétek összefüggését (*Isten csodája*, *Nagykárolyban*, *Erdélyben* stb . . .), sem saját forradalmi indulatának reális politikai értékét (*Sors, nyiss nekem tért! Véres napokról álmodom*, *Egy gondolat* . . ., *Farkasok dala*), ha tehát arra is figyelünk, hogy 1847 előtt forradalmiságának eszmei,

érzelmi és erkölcsi összetevői a politikum rendezőelve híján külön életet éltek, rögtön szembe tűnik, hogy *A nép nevében* mérsekkelt programja éppen nem visszalépést, hanem egy reálpolitikus forradalmiságot közelítő előrelépést jelez. Dózsa szellemének creje nem a vers programjában van, hanem abban a jelzésben, hogy e programot képviselő költő Dózsa alakjában fegyvertársra talált. Politikai vezérmotívumait: a népi elkötelezettséget, a nemzeti egység féltését, és személyes küldetés-tudatát sikerült már a vers kezdő-sorában szintézisbe foglalnia, s ezt a tartalmi szintézist erősíti három különböző hangnem egységbefogása. Hol racionális („Mit ér, csak ekkép szólni: itt a bánya! . . .”), hol ironikus („Majd elfeledtem győri vitézségek . . .”), hol pedig patetikus („az emberiség Nagy szent nevében, adjatok jogot”) tónus virtuóz kezelése egyszerre jelzi a szerepében önmagára talált ember túlradó cselekvéskedvét, s annak a képviselőnek a magabiztosságát, aki tudja, hogy az erőfölény pozíciójából beszél.

Nem sokkal a vers születése után a költő Aranyhoz írott válaszelevele megerősíti a vers ki nem mondott gondolatát: Petőfi — ha szükség lenne rá — nem csak szellemét, de szerepét is vállalná Dózsának. E sorokat nem lehet félreérteni:

„Dózsát a magyar történet egyik legdicsebb emberének tartom, és szentül hiszem, hogy lesz idő (ha fõnn marad a magyar nemzet), midõn Dózsának nagyszerû emlékszobrot fognak emelni, és talán mellette lesz az. . . enyém is.”

De van ennek a levélnek olyan sora is, amely félreértésre adott okot. Hogy e félreértést tisztázhassuk, vissza kell nyúl-nunk Aranyhoz ahhoz a — február végén kelt, Petőfihez írott — leveléhez, amelyet okkal tekinthetünk *A nép nevében* közvetlen indítékának. Gyakran idézzük e levélnek a Dózsa-lázadásra vonatkozó sorait, a két költő alapvető elvi kérdésekben való tökéletes nézetazonossága bizonyítékaként. Petőfi válaszelevelének ugyancsak gyakran idézett szavai: „Ebadta! hogy mered azt gondolni, hogy én Dózsáról más véleményen vagyok, mint te!” — látszólag meg is erősítik ezt a nézetazonos-

ságot, de ha figyelmesen összevetjük Arany levelét Petőfi Dózsa-versével, a kétségtelen szemléleti rokonságon belül lényeges különbségek is feltűnnek kettőjük felfogásában. Arany ezt mondja:

„Dózsa. . . tette nem volt egyéb, mint egy kis reakció a természet örök törvénye szerint. Históriaban ugyan semmivel bírók harca a vagyonosok ellen; de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen.”

Értelmezése szerint tehát a lázadás konkrét osztálytartalmánál, szociális tendenciájánál fontosabb annak általánosabb jelentése, elnyomottak és elnyomók küzdelme, s ha ez utóbbi magában foglalja is a szociális egyenlőtlenség elleni küzdelem fogalmát, mindenképpen hangsúlyváltoztatást jelent. A levél folytatásából pontosan megtudjuk, mire tevődött a hangsúly, milyen elnyomás ellen irányul Arany indulata. Íme:

„Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, amely visszazserezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem aljasulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal. . . S e nemes vér minthogy az *egy igaz úr* előtt szolgailag csúszkálni nem tudá, szolgává kényszerítettet: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgött idegen népe közül *szolgák*, azok lőnek urakká. Eposzt ez utóbbi vér nem érdemel.”

— Ebben a népszemléletben és „népi” indulatban lehetetlen nem látni a nemesi származás tudatát őrző, a nagyszalontai szabad hajduk elperelt kiváltságaiért lázadó szellemet, azt a felfogást, amelyik az elnyomott népet a magyarsággal, Etele birodalmának egyedül jogos örökösével, az elnyomókat pedig az idegenekkel azonosítja. Nem térhetünk ki czúttal arra, hogy ennek a szemléletnek mennyiben voltak reális történelmi alapjai, s mennyiben volt ez illúzió — a szociális és a nemzeti eszme egységének, a haza és a haladás érdekegységének az illúziója —, annyit azonban le kell szögeznünk, hogy Arany 48 előtti munkásságát, elsősorban a *Toldi* esztétikai bravúráját, éppúgy ez az illúzió magyarázza, mint 48-as, 49-es magatartását. S ha nincs is értelme találgatásokba bocsátkozni: milyen lett volna Arany

Dózsa-eposza, annyi bizonyos, hogy ennek a koncepciónak a jegyében született volna meg. Petőfi, aki a 46-os, 47-es hazafias versei tanúsága szerint szintén rabja volt ennek az illúziónak, ezzel szemben éppen a Dózsa-versében lépett túl annak szemléleti korlátain. Ő elfogadja, hogy az elnyomók — azaz kora nemessége — vér és jog szerinti örökösei Etele birodalmának, ám éppen az örökjog kiváltság jogosságát vonja kétségbe: „Apáitok megszerzék a hazát / De rája a nép-izzadás csorog”. — Itt megint messzire vezetne, s dolgozatunk szempontjából fölösleges is azt elemezni, hogy Petőfi mennyire gondolhatta komolyan a magyar nemesség származástudatának tett engedményét, hiszen éppen az az ő érvelésének lényege, hogy a nemesi osztálytudat ideológiai alapját semmisíti meg, amikor a nemzeti lét érdeke és a nemesi osztályérdekek antagonizmusára mutat rá. Arany az elperelt nemzeti örökség visszaperlésében látja a szociális igazság feltételét, Petőfi a társadalmi egyenlőség azonnali megvalósításától reméli a nemzet megmaradását. Elég lényeges különbség ez, s nem tartjuk lehetetlennek, hogy Arany Dózsa-eposz tervének elvetélése — a cenzúrától való félelmen túl — a „koncepció” és a „matéria” összeférhetetlenségével is magyarázható. S úgy vélem, többnyire ilyen természetű oka van annak, hogy Petőfi és Eötvös Dózsáját leszámítva 48 előtt és 48 után a Dózsához forduló megannyi írói terv megvalósulatlan maradt.